

ЧОВЕКЪТ В ИКОНОМИКАТА – РАЦИОНАЛЕН (ИРАЦИОНАЛЕН) И ИНСТИНКТИВЕН

доц. д-р Добринка Петкова Златева drzlateva@abv.bg
Стопански факултет, преподавател
ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“

Резюме: Студията е посветена на човека в икономиката. Споделя се възгледът, че икономическата теория трябва да изследва човека в икономиката, а не икономическия човек. Поддържа се позицията, че възприетата в неокласическата теория идея за Homo economicus, според която той е рационален не съответства на многосъставната човешка природа. Върху основата на интердисциплинарен подход, човекът в икономиката се изследва като рационален (ирационален) и инстинктивен. Поддържа се становището, че инстинктите детерминират икономическата човешка дейност. Разгледани са икономически инстинкти, характеризиращи дейността на човека в икономиката.

Ключови думи: разум, рационалност, инстинкт, човек, човекът в икономиката

JEL: B41

THE HUMAN BEING IN ECONOMY – RATIONAL (IRRATIONAL) AND INSTINCTIVE

Associate Professor Dobrinka Petkova Zlateva, PhD drzlateva@abv.bg
Faculty of Economics, Lecturer
Veliko Turnovo University “St. Cyril and St. Methodius”

Abstract: The study examines the human being in economy. The shared opinion is that the theory of economics should study the human being in economy rather than the Homo economicus. The maintained view is that the accepted concept in the neoclassical theory about Homo economicus according to which human beings are rational does not correspond to the multifaceted character of human nature. On the basis of interdisciplinary approach the human being in economy is studied as rational (irrational) and instinctive. The view is maintained that economic human activity is determined by instincts. Economic instincts characterizing human activity in economy are discussed.

Keywords: reason, rationality, instinct, the human being, the human being in economy

JEL: B41

ЧОВЕКЪТ В ИКОНОМИКАТА – РАЦИОНАЛЕН (ИРАЦИОНАЛЕН) И ИНСТИНКТИВЕН

доц. д-р Добринка Петкова Златева drzlateva@abv.bg
Стопански факултет, преподавател
ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“

ВЪВЕДЕНИЕ

Човекът е многостранен феномен изграден от материя, дух, сетивност, разум, воля, емоции, добродетели, пороци и т.н. Такъв е той и в икономиката. Икономическата теория обаче, изследва икономическия човек като разумен. Икономическите анализи почти изключват многообразната човешка същност. **Целите** на тази разработка са: да се докаже, че в поведението на човека в икономиката съществено място заемат човешките инстинкти; да се провокира интерес към естествените предпоставки на икономическото поведение; да се покаже, че анализът на инстинктите е източник на икономическо познание. **Целите се реализират** чрез обособено изследване на човека като разумен, на човека в икономиката като рационален и на човека в икономиката като инстинктивен. **Подходът** е интердисциплинарен, съдържащ философски, антропологически и антропогенетични обяснения на дейността на човека в икономиката. Поддържа се **тезата**, че човекът в икономиката е едновременност на разум и инстинкти, че икономическото поведение е разумно, но и инстинктивно мотивирано.

ЧОВЕКЪТ – РАЗУМЕН

Светът и животът според древните философи трябва да са подчинени на разума. Западната философия и култура, наследили от античността идеята за разумния човек, развиват основополагащия възглед, че разумът¹ различава човека от животните. Отъждествяват човека с Homo sapiens.

Безспорно разумът е човешка същност, природно и генетично заложен и изграждан в човешкия живот; определя способността на човека да мисли абстрактно, да осъзнава света и живота, да осъществява целенасочена дейност. Това създава самочувствието му, че е висшето същество на земята. Ясно е, че животът няма алтернатива извън разума, но това абстрактно твърдение има нужда от допълнение. Приемам допълнението на Шелер: човекът на първо място не е разумно същество, не е Homo sapiens, а инстинктивно същество². Към първоначалния инстинктивен човек еволюцията добавя разума и го развива, обусловен от социално-културната среда.

В човешкия разум откриваме съзидателна мощ, но и разрушителна сила. Човекът може да изгражда, но и да разрушава себе си и своя род. Очакването човекът да материализира разума си единствено в съзидателни форми е утопично. Именно поради това, в западната философия се разграничават две теоретични позиции – рационализъм и антирационализъм.

¹ В изследването приемам, че рационалното е резултат на разума и не прецизирам различieto им.

² Шелер, М. Човек и история. // Thesis, вып. 3, 1993, с. 140. Достъпен на http://igiti.hse.ru/data/987/313/1234/3_3_1Schel.pdf. [Посетен на 19/09/2013]

Убедеността, че в основата на човешкия живот стои разумът формира *рационализма* като философски възглед в епохите на Ренесанса и Просвещението. Той може да се свърже с имената на Декарт, Спиноза, Лайбниц, Бейкън, Лок, Айнщайн, Коперник, Дарвин и др. Сместът на човешкия живот, според Р. Декарт, е рационалността. „Рационалността – пише Касирер – това е черта, която е вътрешно присъща на всички видове човешки дейности“³. За Ранд разумът е ценност, а рационалността добродетел⁴.

Източната философия не акцентира толкова на разума, колкото на чувствата и усещанията в живота. Според Конфуций: „Недостатъците са част от човека. Този, когото мъдростта прави силен, трябва да бъде добър, за да запази силата си; иначе ще я загуби“⁵. Разумният човек е несъвършен.

Оформя се и ясно изразена *антирационалистична позиция*, която, според мен, има основание. Феноменологията и екзистенциализмът не разглеждат разума като единствена характеристика на човека. Хусерл вижда причината за кризата в европейската наука в заблужденията на рационализма. „Сега вече знаем, казва той, че и рационализмът на XVIII век и начинът, по който той се опитва да намери почва в европейското човечество, бяха наивни“⁶. Шелер вижда в рационализма „изобретение на гърците“. Според него, „новата антропология придава огромно значение на емоционално-автономния инстинктивен живот и неговото произволно проявление“⁷. А Ницше е безапелационен: „вярата в категориите на разума е причина за nihilism, – измервахме ценността на света с категории, които се отнасят за един чисто измислен свят“⁸. Рорти също доказва категорично, че идеите за рационалност и обективност въвеждат в заблуждение⁹. Съмняват се в разума не само философите. Известният математик и теоретичен физик Р. Перноуз счита, че разсъжденията на индивидуалния разум са неточни, ненадеждни и противоречиви.

Балансът между рационалност и ирационалност е загадката в човека и продължава да бъде голямо теоретично предизвикателство. Бергсон счита, че рационалността не е достатъчна за човешкото поведение и се надгражда с наречените от него „жизнена сила“, „жизнен феномен“, включващи инстинктите и емоциите.

Ортега и Гасет е фино ироничен: „Колко смехотворно е определението на човека като Homo sapiens. Ако изразът Homo sapiens се разбира в смисъл, че човек знае нещо, а за останалото се догажда (а „останалото“ е безпределно), уместно е да се говори за Homo insciens, insiptens (невежествен човек). Човек мисли не

³ Касирер, Е. Есе за човека. София: Хр. Ботев. 1996, с. 51.

⁴ Ранд, А. Капитализмът непознатият идеал. София: Изток-запад, 2006, с. 37.

⁵ Конфуций Добрият път, Мисли на великия китайски мъдрец. Велико Търново: Елпис. 1992, с. 81.

⁶ Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философии. // Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука. Москва: АСТ, 2000, с.653, 560. Достъпен на: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000060/index.shtml>. [Посетен на 12/07/2014].

⁷ Шелер, М., цит. съч., с. 150.

⁸ Ницше, Ф. Воля за власт. София: Захари Стоянов, 2009, с. 35.

⁹ Рорти, Р. Философия и зеркало природы. Новосибирск: 1997. // Richard Rorty. Philosophy and the Mirror of Nature. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1979, с. 19. Достъпен на: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/R/RORTI_Richard/_Rorti_R..html. [Посетен на 17/04/2013].

защото на него му е даден разум. Всичко е просто: човек няма друг изход. Той е обречен да живее в света“¹⁰.

Безспорно е, според мен, че *разумът и рационалността са само една и не единствена характеристика на живота*. Затова във философията и психологията разумът и рационализъмът, като типични характеристики на човека, са силно критикувани. Приема се и ирационалността в човешкото поведение. Икономическата теория обаче не променя принципа, че икономическите субекти са рационални. Затова в лекциите по икономика студентът научава, че икономическият човек е рационален, а по философия и психология, че е възможно да се отклонява от рационалността.

ЧОВЕКЪТ В ИКОНОМИКАТА – РАЦИОНАЛЕН

Продължавам да мисля, че икономистите неуместно са най-последователните, ортодоксални привърженици на рационалния човек¹¹. Рационалността не изчерпва цялата човешка природа. Човекът е противоречиво единство от разум, инстинкти и емоции. Морен е красноречив в твърдението си за човека *sapiens/demens*. Човекът *sapiens* е организиращо същество, което превръща случайността в организация, безпорядък в порядък, шума в информация. Човекът *demens* е екзистенциално пронизан от импулси, желания, безумия, екстаз, поклонения, амбиции, надежди, имащи тенденция да варира до безкрайност. Означава, че в мъдростта има безумие и в безумието – мъдрост“¹².

В резултат на обособяването на икономическата наука, човекът се определя като икономически. Слага му се признак и се анализира чрез признака. Човекът е *Ното есопомісис*. Да твърдя че икономически човек няма, не е онтологическо противоречие. Убедена съм, че *в живота икономически човек няма. Човекът в икономиката е многостранен феномен*. Той е икономическа реализация на многообразната, многопластова човешка природа, т.е. не е икономически човек. Ф. Фукуяма в контекста на икономическата интерпретация на историята твърди, че човекът не е просто икономическо животно¹³. Затова, моето предпочитание е икономическата теория да изследва човека в икономиката, а не икономическия човек. Според мен *по-правилното понятие е „човекът в икономиката“, а не „икономически човек“*. Противно на Д. С. Мил, според който икономическата наука не разглежда нито в цяло човешката природа, видоизменяща се под влияние на състоянието на обществото, нито в цяло поведението на човека в обществото. Тя се докосва до човека само като същество, желаещо да получи богатство и което може да съди за сравнителната полезност на средствата, използвани за постигането на дадения резултат. Тя напълно се абстрахира от всички други страсти и подбуди, с изключение на тези, които постоянно се намират в антагонизъм с желанието за богатство¹⁴.

¹⁰ Ортега и Гассет. Человек и люди. Москва: Весь Мир, 1997а, с. 492. Достъпен на: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/gas_chel/index.php. [Посетен на 16/04/2015].

¹¹ Златева, Д. Съотношението между работна заплата и печалба: антропологични измерения. Велико Търново: Фабер, 2002, с. 18.

¹² Морен, Э. Метод. Природа природы. Москва: Прогресс-Традиция, 2005, 426. Достъпен на: http://www.e-reading.club/djvureader.php/114271/3/Moren_-_Metod._Priroda_prirody.html. [Посетен на 17/02/2015].

¹³ Фукуяма, Ф. Краят на историята и последният човек. София: Обсидиан, 2006, с. 33.

¹⁴ Хаусман, Д. Философия економики, Антология. Москва: Гайдар, 2012, с. 56. Достъпен на: <http://instituciones.com/download/books/2188-filosofiya-ekonomiki-xusman.html>. [Посетен на 02/10/2013].

Предпочитам да се основавам на разбирането, че **човекът в икономиката е единно действащ материално-идеален, телесно-духовен, индивидуално-обществен, рационално-емоционален**¹⁵. Според мен, човекът в икономиката във взаимодействието на всичките си качества осъществява икономическия живот. Възглед, който възприема човека в неговата цялостност, единност и сложност. В логиката на Бердяев – познанието е познание на цялостния човек, който според Е. Морен неправилно „се редуцира до Homo sapiens, до Homo faber, до Homo economicus. Но човекът е и sapiens и démens, faber и mythologicus, economicus и luders, – човек прозаически и поетически, естествен и свръхестествен едновременно“¹⁶. На човека в икономиката нищо човешко не му е чуждо. В това вътрешно единство той е конкретно многообразен. „Човекът, пише Н. Василев, не бива да бъде разглеждан като схема, откъснат от контекста на своята цялостност“¹⁷.

Рационалността е в основата на икономическата наука. Да, **човекът в икономиката е рационален**. Той действа в резултат на разума, живее съгласно разума. Разумът е двигателят на икономическата му активност. Най-общо казано, това означава да разбира какво става в икономиката, да прави избор и да взема рационални решения, да осъзнава възприетата информация и генерира рационални действия. Действието в живота е плод на разума. В този контекст икономиката е разумен живот, тъй като е една от сферите, в които се реализират законите на живота.

Рационалистическата концепция за икономическия човек се свързва с класическата и неокласическата теория. Създава се **теоретичният модел на Homo economicus – индивидуален, егоистичен, рационален, максимизиращ**. Икономическият човек като теоретичен модел на икономическата наука е в синхрон с общотеоретичното разбиране, че човешката природа е рационална. В този контекст на мисли, разумът на човека в икономиката е ресурс, който икономическата наука самостоятелно не обособява. Тя повече го предполага, отколкото да го анализира и аргументира. Затворила се в собствените си граници, тя изследва като ресурси капитала, труда, предприемачеството, организацията и т.н. Човекът, както критично казва Айн Ранд, „беше разглеждан като един от факторите на производство“¹⁸.

Критично отношение към теорията за икономическия човек имат немската историческа школа, австрийската школа, институционалният икономикс, поведенческата икономика и т.н. Мизес, например, предлага: „Време е да се откажем от зловредния опит да оправдаваме недостатъците на по-старите икономисти, прибягвайки до призрака на Homo economicus“¹⁹. Нобеловият лауреат по икономика Х. Саймън е в определена степен скептичен: „Теорията за рационалността, невземаща под внимание цялата сложност на решението на задачите, съзнателно е несъвършена. Още по-лошо от несъвършена: тя може да доведе до сериозни заблуждения, поставяйки решенията на икономическите

¹⁵ Златева, Д. Есе за „Homo economicus“, сб. Дни на науката'2006. В.Търново, 2006

¹⁶ Морен, Э. К пропасти ? Санкт-Петербург: Алетейя, 2011. Достъпен на: <http://mexalib.com/view/35156>. [Посетен на 26/01/2015].

¹⁷ Василев, Н. Осъдени на разум. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2011.

¹⁸ Ранд, А., цит. съч., с. 14.

¹⁹ Мизес, Л. Човешкото действие. Трактат по икономика, София: МаК, 2011, с. 63. Достъпен на: http://www.overgas.bg/documents/10157/111315/Human+Action_bg_final.pdf. [Посетен на 07/05/2014].

проблеми неприложими към реалния живот“²⁰. „Аз считам за необходимо“, продължава той, „да развия мисълта за това, че човешкото поведение почти винаги съдържа значителен рационален компонент, но само ако имаме предвид специфическата трактовка на рационалността от икономистите свързана с максимизацията, но в по-широкия всекидневен смисъл на това понятие“²¹. Възприемайки функционалния анализ в икономическата теория и обстоятелствата на неопределеност и очаквания, разработва концепцията за рационалност на процедурата, а не рационалност на избора. Критичен е към факта, че икономическата теория се интересува от това какви са решенията, а не как се приемат те.

В контекста на целостта на човешката природа философи, антрополози, психолози обсъждат и нейната ирационалност. В неокласическата икономическа теория не се предполага ирационалност в характеристиката на икономическия човек. Много естествено е, че това противоречи на многосъставната реалност на човека и има характер на хипотетичен постулат. **Човекът участва в икономическия живот като съставен от разум, инстинкти, емоции, страсти, културни традиции, предразсъдъци и др.** Действителността недвусмислено показва, че ирационалното поведение на човека в икономиката не е рядкост, за да го пренебрегваме в теоретичните икономически изследвания. В този смисъл, той е рационално-ирационален. В обсъждания контекст на базата на общофилософски подход, а не на конкретно психологически възприемам, че **икономическите характеристики на човешката природа са рационални и ирационални.** Човекът е такъв в икономиката, обществото, науката, изкуството и т. н. А. Каменц дори твърди, че „В дългосрочен план пазарът се контролира от човешките взаимоотношения, а в краткосрочен – от човешките емоции“ и че в пазарната икономика „решаващи са човешките емоции и взаимоотношения“²². Кенет Кларк с идеята за единството в изразните средства на човека споделя: „Аз не мога да направя разлика между мисъл и чувство и съм убеден, че съчетанието на слово и музика, багри и движение може да обогати човешкия опит така, както това не могат да сторят само думите“²³.

Според мен, **в живота рационалността има граници, защото човекът във вътрешното си съществуване, съгласно природната си същност е смес от рационалност и ирационалност.** Външните обстоятелства на живота също способстват за това. Най-общо, защото рационално-ирационалното поведение на едни среща рационално-ирационалното поведение на други хора. В тази логика, рационалността в икономиката също е ограничена, а **човекът в икономиката действа в обстоятелствата на ограничена рационалност. Той е рационално-ирационален в мотивите, в целите и в действията си.** Рационалността на човека в икономиката е рационалност на дейността. Нобеловият лауреат по икономика Д. Акерлоф и Р. Шилер категорично считат, че доколкото ирационалното начало е неотменима част от ежедневната икономическа дейност,

²⁰ Саймон, Г. Рационалност как процес и продукт мышления. // THESIS, 1993, вып. 3, с. 32 – 33. Достъпен на: <http://igiti.hse.ru/Editions/THESIS/Issue3>. Посетен на 18/09/2014].

²¹ Саймон, Г. цит. съч., с. 18.

²² Какво идва след парите. Под редакцията на Пинчбек, Д., К. Джордан. София: НСМ Медия, 2012, с. 28.

²³ Кларк, К. Цивилизацията. Едно лично гледище. София: Бард, Рата, 2004, с. XV.

тя не може да не се отчита. За да се разбере икономиката трябва да се изясни как ирационалното начало я движи²⁴.

Образът на Homo economicus в икономическата наука и икономическото образование е рационален егоистичен индивидуалист. Неговият икономически живот е подчинен на строга рационална логика, определена от целта, която преследва. Взема рационални, правилни, оптимални решения, дори и при недостатъчна информация. Индивидуалното му поведение егоистично реализира целта му, въпреки целта на другите. Прави перфектни сделки с точни математически алгоритми. Икономическата действителност не потвърждава този образ, защото човешкият разум е ограничен, и както отбелязах, не е единствената характеристика на човека. Методологическият индивидуализъм в икономиката е разположен отвъд границите на достоверност и отвъд факта, че икономиката е неопределена, непредсказуема. Тук е подходящ Бергсон, който обсъжда дали да се придържахме към механистичната представа, която дава разсъдъкът и която свежда цялата жизнена активност към определена човешка дейност, и отговаря: „би било необходимо, ако всички психически възможности на живота бяха насочени единствено към създаване на чист разум, т.е. ако животът би подготвял само специалисти по геометрия“ (Бергсон).

Рационалната позиция възприема човека в икономиката като Homo maximum. Проява на рационалната човешка същност и на естественото поведение на човека е максимизирането на полезността, печалбата и т.н. У. Ростоу обаче е недвусмислен: „Хората не максимизират“²⁵. Х. Саймън противопоставя удовлетвореността на максимизацията и убеждава, че „целта на фирмите се явява не максимизация, а постигане на определено ниво на печалба, заемане на определена част на пазара и определено ниво на продажби. Фирмите се стремят да постигнат по-скоро удовлетворение, отколкото максимизация“²⁶. Основавайки се на това, че икономическите процеси се осъществяват във взаимозависимите противоречиви интереси на икономическите субекти, поддържам разбирането си²⁷, че човекът в икономиката не е максимизиращ. Максимализмът е неподходящ подход при изследване на икономическите взаимоотношения. При анализа на самостоятелните мотиви и цели на икономическите субекти максимализмът би могъл да присъства. Но дори и тогава, в общата съвкупност от мотиви той не може да има приоритет. „Опростяването на човешката природа, традиционно използвано от икономистите, не отговаря на реалността за нас като хора. /.../ стандартните икономически теории са възприели версията за едни силно окарикатурени хора, като безкрайно силно са преувеличили една-единствена страна от същността ни за сметка на всички останали. /.../ допускане, което е направо и отвсякъде грешно“²⁸.

²⁴ Акерлоф, Д., Шиллер Р. Spiritus Animalis, или как човешката психология управлява икономиката. Москва: ООО Юнайтед Пресс, 2010. Достъпен на: <http://profilib.com/chtenie/118337/dzhordzh-akerlof-spiritus-animalis-ili-kak-chelovecheskaya-psikhologiya-upravlyaet-68.php>. [Посетен на 16/03/2015].

²⁵ Ростоу, У. Стадии на икономическия растеж. Бургас: Делфин прес, 1993, с. 9.

²⁶ Саймон, Г. Теория на принятието на решения в икономическа теория и наука за поведението. // Вехи на икономическата мисъл. Теория на потребителското поведение и търговията. Т.1. Москва: Икономическа школа, 1999.

²⁷ Златева, Д. Съотношението между работна заплата и печалба: антропологични измервания. Велико Търново: Фабер, 2002.

²⁸ Лън, П. Първични инстинкти. Човешката природа и новата икономика. София: Изток-Запад, 2013, с. 44 – 45.

Човекът в икономиката може да бъде манипулиран от рекламите, може да реагира със стадното чувство „вече някой направи това“ или „и другите го правят“, може да бъде обладан от паника, в която разумът почти не присъства. Той не винаги е последователен, често е спонтанен, стереотипен, автоматично действащ, поради което е непредсказуем. Много често поведението му се простира в опита на пробите и грешките. С уникалните си черти не е подвластен на универсални норми и стандартизирани реакции. Нерядко е принуден да взема екстремални решения поради динамичната изменчивост на природната, икономическата, политическата среда.

Не подозирам разума в икономическите действия на човека. Безспорно рационалността ръководи икономическото развитие. Читателят не трябва да разбира, че отричам рационалността, че я подчинявам на другите характеристики на човешката природа. Независимо от това какво е тълкуването, човекът в икономиката е разумен. Това не е основание обаче да пренебрегваме противоречието между рационално и ирационално, да не търсим границата между тях (която впрочем все още не можем да открием). **Предпочитам да анализирам човека в неговата цялост.** Той не е само ratio. Едностранният модел на разумния човек не е полезен за обяснение на реалния икономически живот. „Либерализмът, казва Мизес, обикновено се упреква в рационализъм. Той се стреми да регулира всичко с помощта на разума и следователно не може да се примири с това, че в делата на човека огромно място заема и трябва да бъде заето от чувствата и въобще от ирационалността, т.е. което не се явява разумно. Либерализмът по никакъв начин не отрича това, че хората понякога действат неразумно. Ако човекът винаги действа разумно, не би било нужно да се призовава да се ръководи от разума. Либерализмът не утвърждава, че хората винаги постъпват разумно, по-скоро, че би следвало в своите собствени правилно разбрани интереси винаги трябва да постъпват обмислено“²⁹. Изследвайки управлението на У. Бъфет, Д. О’Лъфлин констатира, че „чистият разум не може да подтикне към действие. След като анализите са направени, ние пристъпваме към действие в резултат на емоционалната реакция, която анализите предизвикват“³⁰.

Науката (би могло да се включи и икономическата) е призвана да намери начините за хармонизиране на рационалното и нерационалното в живота. Акцентът на нерационалното в икономическата дейност не е антитеза на рационализма, а необходимо допълнение. Необходимост в икономическата теория да се анализира постоянния баланс на разум и емоции, рационалност и нерационалност. Рационалността, както казва Хусерл, не е зло, а се нуждае от рефлексивни пояснения. Според М. Кънев основателно се смята, че на икономическите субекти влияят не само пазарните цени, а също техните преживявания, култура, морал, приятелски кръгове, липсата на уважение към институциите³¹.

²⁹ Мизес, Л. Либерализм в класической традиции. Москва: Начала-Прогрес, 1994. Достъпен на: http://libertarium.ru/1_libmises_mises. [Посетен на 23/06/2014].

³⁰ О’Лъфлин, Д. Истинският Уорън Бъфет. Да управляваш капитал, да ръководиш хора. София: Класика и Стил, 2003, с. 200.

³¹ Кънев, М. Идеята за прогрес отвъд икономиката. От противопоставяне към синтез на духа на Изтока и Запада в новия информационен свят. София: Изток-Запад, 2013.

Ирационалността на човека в икономиката е изгласана извън икономическата теория, не се обсъжда като характеристика на икономическия живот. Икономистът (Политическата икономия) би включил подобни моменти в анализа, ако подходът му беше интердисциплинарен. Би могъл, например, да се съобрази с резултатите от психологията в нейните разновидности – идеографическа, екзистенциална, хуманистична, междуличностна (по Маслоу). Би могъл да забележи изследванията на генетичната предопределеност, на инстинктите. Би могъл да се замисли върху философския образ на човека и неговата природа и да осъзнае многосъставността му. Но би могъл да осъзнае, че с разума си човекът създаде пазара, парите, банките, лихвите и т.н., и до такава степен се отъждестви с тях, че постави под съмнение собственото си място. С много обобщен поглед би разбрал, че човекът е такъв, какъвто е, а не какъвто искаме да бъде. Той има и естествени и спонтанни характеристики. Поведението му не се определя от обективни външни фактори, а от собственото му разбиране за тях. Невинаги е рефлексивен, тоест невинаги действа на базата на предварително осъзнати потребности, намерения, способности и т.н. Възможно е дейността му да е по-важна от поставената цел. В междуличностните взаимодействия се интересува от съдбата на другите. Насочен е към бъдещето и т.н.

Идеи, от които интелектуалната традиция в икономиката би могла да се възползва. Характеристики, които биха направили човека в икономиката по-реален, с по-голяма емпирична валидност. И възможност за по-голям синхрон в науките за човека и за избягване на противоречието – икономическата наука обяснява, че човекът в икономиката е рационален, а психологията твърди, че в немалка степен човешкото поведение е ирационално.

В контекста на философско-психологическия образ на човешката природа, с критичното възприемане на Homo economicus и с констатациите от емпиричните наблюдения виждам рационалните характеристики на човека в икономиката, възприеман абстрактно, като средностатистически в:

- осъзнаване на икономическите обстоятелства, в които живее, и изграждане на адекватен на тях модел на поведение;
- възможността самостоятелно да мисли, без да се влияе от внушаваните универсални правила и модели;
- необходимостта зад икономическите факти да навлиза в същността на нещата;
- възможността за открояване на актуалните процеси и тяхната перспектива, за да определя задачите и намира решения;
- способността да открива нови иновативни възможности за реализиране на собствените си цели;
- потребността да открива в икономическия си живот ценности и желание за самоактуализация;
- нуждата да мисли глобално;
- уменията да контролира емоциите и ирационалните си действия;
- стремежа към истината;
- разбирането, че печалбата не е само цел, тя е и средство за постигане на целта, тя е начало и резултат;
- осъзнаването на съ-съществуването с другите и на стремежа за синхронизиране на своя интерес с интереса на другите;

- съзнанието за балансираност и оптимизираност в икономическите отношения, резултат на съгласуване и договореност;
- възможността да осъзнава не отделните икономически явления и процеси, а тяхната цялост и взаимна зависимост;
- чувството за необходимост да определя смисъла на икономическия си живот в контекста на смисъла на собствения му живот изобщо и др.

В моя модел на човека в икономиката икономическото и неикономическото не се разграничават категорично. Цялото многообразие на човешката природа влияе върху икономическите му действия и той не е елемент на математическо уравнение. *Човекът в икономиката е интерсубект, взаимозависим икономически субект.* В икономическото си поведение е ограничен от социалната общност. С взаимодействащо осъществяване на индивидуалните икономически рационалности и с рационалност на цялостността на икономическото отношение. Икономически субект с поведение на съгласуване, договаряне, оптимизиране. Подходът към този модел на човека в икономиката може да бъде определен като антропологически, с акцент върху човека, който е средство за осъществяване на общата жизнена цел – човека, за изграждане на хуманизирана икономическа среда, който натрупва културни ценности, изградени в икономиката и става фактор на човешката култура.

ЧОВЕКЪТ В ИКОНОМИКАТА – ИНСТИНКТИВЕН

Многообразието на човека в икономиката може да бъде изследвано и чрез антропогенетичен подход, чрез който да се обяснят естествените предпоставки на дейността му и природното основание на неговата роля в икономиката. В моя анализ той се ограничава с резултатите от изследването на инстинктите.

Човекът е биологично същество и принадлежи на животинския свят. Затова според А. Маршал: „Меката на икономиста се явява по-скоро икономическата биология, отколкото икономическата динамика. Но биологическите концепции са по-сложни, отколкото теориите на механиката“³². Маршал е осъзнал родството на икономическата наука с биологията. Той обаче е прав, че сложността на биологичните теории въздържа икономистите да погледнат натам. И за Д. Филипов „Инстинктът е един от големите източници на познание, който никога не лъже и не подвежда“³³.

В цялото еволюционно развитие на човека инстинктите детерминират човешката дейност. Те са първоначалната характеристика на човека, върху която еволюционно се напластява многосъставната му същност. К. Кларк във философското си задълбочаване в европейското изкуство забелязва злокобната мода на „маниеризма“, мотото на който е „Гъделичкай инстинктите“³⁴. Неосъзнатите подбудителни мотиви на човека предполагат мястото на този мотив и в бизнеса.

Според мен, да се отрича инстинктивното поведение на човека в икономиката е неуместно. Колкото и да се опитваме да ги пренебрегнем, инстинктите като генетическа обусловеност участват в мотивирането и

³² Маршалл, А. Принципы экономической науки. Москва: Прогрес, 1993. Достъпен на: http://www.finansy.ru/book/post_1268997545.html. [Посетен на 07/08/2013].

³³ Филипов, Д. Теория на социалния живот. София: Унив. изд. "Стопанство", 2006, с. 11.

³⁴ Кларк, К. Цивилизацията. Едно лично гледище. София: Бард, Рата, 2004, 161.

проявлението на икономическото поведение. В този смисъл, подозрението към рационалния човек в икономиката се увеличава. В интересната, и с методологически заряд книга „Първични инстинкти. Човешката природа и новата икономика“ П. Лън констатира: „В никой икономически учебник няма да срещнете да се споменават каквито и да било икономически инстинкти“. Той е убеден, че „Разбирането на първичните човешки икономически инстинкти може да промени гледната ни точка за всеки основен икономически въпрос“³⁵. А според Ж. Атали и М. Гийом приносът на Фройд и етнолозите още очаква своето интегриране в икономическия анализ³⁶.

Убедена съм, че инстинктите в характеристиката и в дейността на човека в икономиката заемат важно място. Но имат голямо дефинитивно разнообразие и дори дискредитация на понятието. Съществуват антиинстинктивистки теории. Според тях поведението на човека се обуславя от разума и не се определя от вродени, наследствени, инстинктивни предопределености. Е. Фром възприема и цитира Л. Бернард: „Инстинктът /.../ е категория, която има отслабваща роля, дори се губи при висшите животни, особено при човека“³⁷.

Най-общите тълкувания от биолози, етолози и психолози се свързват с неосъзнат от човека модел на поведение, изразяващ се като желаниа, стремежи, действия; съвкупност от вродени компоненти на поведение; импулсивно необмислено поведение; животинско начало в човека; вродени поведенчески реакции за приспособяване към условията на живот; естествени подбуждащи мотиви, шаблонни дейности, обусловени от наследствени нервни структури и т.н. Инстинктът е: „всяка от непридобити, наследствени тенденции, които както се предполага, изпълняват функции на мотивационни сили в сложните модели на човешко поведение“³⁸ Представянето може да продължи.

В литературата Фройд се възприема като първият учен, който изучава ирационалните и подсъзнателните фактори на човешкото поведение и акцентира върху инстинктите, определящи човешките действия. Инстинктът е другото название на подсъзнателното. Човешките действия се основават на вродени в човешкото подсъзнание поведенчески схеми. Инстинктът според Хегел е „безсъзнателно мислене“. Днес унаследеното поведение се определя като инстинктивно. Това е така, защото инстинктите са в генетичния код, в генетичната памет на човека. Следователно, **нищо в човешкото поведение не може да бъде независимо от инстинктите, доколкото човекът е биологичен**. Като такъв, той е подчинен на инстинктивни сили.

В логиката на еволюцията инстинктите се формират постепенно и се проявяват в определени жизнени ситуации. Като биологическа база за човешкото развитие, те се променят от човешката култура. Инстинктите са програмирани, но се проявяват в зависимост от обкръжаващата среда и под влияние на разума. Разумът ги култивира, придава им придобити характеристики и променя човешката природа. И вероятно Е. Фром има основание да мисли, че „Най-красивите и най-грозните склонности на човека не са част на предварително определена и биологично обусловена човешка природа, а резултат на обществения живот, който формира личността“³⁹.

³⁵ Лън, П. цит. съч., с. 13, 16.

³⁶ Атали, Ж. М. Гийом. Икономика на свободата. София: Св. Климент Охридски, 1994, с. 11.

³⁷ Фром, Е. Бягство от свободата. София: Христо Ботев, 1992, с. 31.

³⁸ Оксфордский толковый словарь по психологии. Москва: Национальная энциклопедическая служба, 2012. Достъпен на: <http://www.psyoffice.ru/6-487-instinkt.htm>. [Посетен на 07/10/2014].

³⁹ Фром, Е. Бягство от свободата. София: Христо Ботев, 1992, 16.

В дихотомията „разум – инстинкт“ да се намери границата е трудно и теоретически, и практически. Маслоу е убеден, че „Грешката както на инстинктивистите, така и на техните опоненти бе, че мислеха в светлината на черно-бялото противопоставяне, вместо в светлината на степените“. Счита, че „от незапомнени времена се е правила жизненоважната и дори трагична грешка да се противопоставят инстинктивният импулс и разумът в човешкото същество“ Прибавя, че „техните резултати или подразбиращи се цели биха могли да са идентични и синергични, а не антагонистични“. И е критичен: „В обикновената дихотомия или контраст между инстинкти и разум имаме зле дефиниран инстинкт и зле дефиниран разум, които се противопоставят един на друг“⁴⁰. Много достоверно и описателно красиво го е казал Долник: „Инстинктът е удивително коректен по отношение на разума. Древен повелител на поведението, той обикновено не командва, не изисква сляпо подчинение, даже не съветва. Той само незабележимо направлява желанията и мислите, оставяйки на разума пълна свобода да облече желанията в подходящите за времето и обстановката форма. Нали е инстинкт, древен и консервативен“⁴¹. Според него, разумът почти никога не се бори с инстинкта, а инстинктът не потиска ума. Те си сътрудничат. При това в еволюционен контекст инстинктът е преди разума.

Моето изследване е извън дихотомията „инстинкт – разум“, а е във логиката на взаимодействието между тях. Изследване в схемата „или-или“ не отговаря на феноменологията на ежедневието и противоречи на екзистенциалната човешка същност. Макар, че е трудно да се разграничат, да се изключват и подценяват инстинктите на човека в икономиката е погрешен подход. Затова мисля, че *трябва да се научим да възприемаме човека в икономиката в едновременността на инстинкти и разум и в неговата разумна и инстинктивно мотивирана дейност*. Намирам подкрепа в П. Лън. „Оказва се, твърди той, че ние имаме силни и надеждни икономически инстинкти, които, макар и пренебрегвани от традиционната икономика, се оказват решаващият фактор при вземането на важни икономически решения и следователно са изключително важни за цялото ни бъдеще“⁴².

Но за инстинктите на човека в икономиката, които могат да бъдат определени като икономически, ми допада цитираното от К. Валверде мнение на У. Джеймс: „Инстинктът е способност да се действа по такъв начин, че определените цели да се достигат непредвидено и без предварително обучение относно начина на изпълнение на дейността“⁴³. Моята водеща логика дава предпочитание не толкова на вроденото, на непридобитото (не ги отричам или омаловажавам), а на непредвиденото, непочиващо на предварителни схеми поведение. Възприемам инстинктите като вродена, но и придобита програма за поведение, вродена, но и добавена склонност, стремеж, желание, на хората да постъпват в дадени ситуации по определен начин. Следователно не пренебрегвам двузначността на смисъла на инстинктите, тяхната вроденост и придобитост, без да имам за цел да изградя пълна схема на инстинктивното икономическо поведение.

⁴⁰ Маслоу, А. Мотивация и личност. София: Кибера, 2001b, 130, 133, 134.

⁴¹ Долник, В. Непослушное дитя биосферы. Беседы о поведении человека в компании птиц, зверей и детей, ЧеРо-на-Неве. МПСИ. Паритет Санкт-Петербург. Москва. 2004 Достъпен на: panic-attack.ru/index.php?action=tpmod;dl=get25. [Посетен на 18/05/2014].

⁴² Лън, П., цит. съч., с. 20.

⁴³ Вальверде, К. Философская антропология. Москва: Христианская Россия, 2001. Достъпен на: http://krotov.info/libr_min/03_v/al/verde_00.html. [Посетен на 19/03/2014].

Струва ми се, че за икономиста са концептуално важни трите аспекта на инстинкта, определени от У. Макдаугъл: „предразположение да се забелязват определени стимули; предразположение да се извършват движения напред към целта; емоционално ядро, което включва енергията, даваща тласък на дейността, след като стимулът е задействал организма към действие“⁴⁴.

Възприемам икономиката като живот, от което логично следва, че моят акцент е върху *инстинкта за живот*. Всички други (инстинктът за самосъхранение, егоистичният и алтруистичният инстинкт, инстинктът за оцеляване, инстинктът за адаптация и т.н), които науката изследва, са проявления на този инстинкт в различна структурна и йерархична позиция. Всички те са стремеж за опазване на живота на човека и обясняват инстинктивния подход в бизнеса. Те определят съществуването и поведенческите модели на човека в икономиката.

Еволюцията на човека потвърждава, че *инстинктът за самосъхранение* е стремежът да се запази живота и да се самосъхрани. В този смисъл, присвояващото стопанство в приматния период на първобитния човек, произвеждащото стопанство в периода на *Homo habilis* и *Homo erectus*, са онази жизнена сфера, която материално и биологично съхранява живота. Еволюцията генетично изгражда инстинкти, конкретно полезни за самосъхраняване на човека в икономиката. Следователно икономиката е сфера, осигуряваща инстинкта за самосъхранение на човека изобщо, но и сфера, проявяваща инстинкта за икономическото самосъхраняване на човека. В този смисъл, инстинктът за самосъхранение е приоритетен в икономическото поведение.

Според мен инстинктът за самосъхранение йерархично и структурно се проявява чрез инстинкта за оцеляване, инстинкта за адаптация и инстинкта за икономия на енергия.

Еволюционната естествена история потвърждава, че вечната борба за оцеляване е същност на живота, съответно и на човешкия живот. *Инстинктът за оцеляване* е еволюционно изграден в резултат на тежката борба на човека с външните обстоятелства. Генетично и наследствено предаван, изгражда способността му да се противопоставя на неблагоприятните условия на живот. Генетичната памет на човека е съхранила инстинкта за оцеляване, а животът е изградил жизнения опит за това. Оцеляването е изисквало човекът да има запас от храна, от оръдия на труда. Кожите, храната, топорите, копията и т.н., струпани в пещерата, са предназначени да гарантират задоволяването на потребностите и оцеляването на човека. Така се развива един от базовите *инстинкти за събирателство*. Но както е известно от еволюцията на човека, задоволяването на една потребност дава път на следващата. Човекът непрекъснато желае нещо и проявява *инстинкта да има повече*. „Желанието да се прави бизнес, казва Х. Мийнс, импулсът да се търгува за печалба – тези инстинкти са стари колкото света“⁴⁵.

Икономиката е в основата на оцеляването на човешкия род. При неблагоприятни условия или при очакването на такива, но и при устойчиви състояния, се проявява инстинктът за оцеляване. За оцеляване на човека, но и за оцеляване на бизнеса. Инстинктът да има повече днес означава да печели повече. Тоест, мотивът за печалба съдържа инстинкта да има повече. Не е погрешно да

⁴⁴ Енциклопедия Психология. София: Наука и изкуство, 1998, с. 602.

⁴⁵ Мийнс, С. Пари и власт. История на бизнеса. София: Класика и Стил, 2001, с. 20.

се допусне, че в конкретни човешки характеристики еволюцията е видоизменила инстинкта в алчност.

Неизвестността, неопределеността в икономиката са условията, които стимулират инстинкта за самосъхранение и оцеляване. Оцеляването на човека в икономиката проявява *инстинктите да сме предпазливи в решенията си, да внимаваме при сделките, да избягваме измамите, да не бъдем минати* (П. Лън), да съобразяваме и управляваме риска и т. н. Инстинктът за оцеляване е се проявява и в резултат на недостатъчната информация, с която човекът в икономиката разполага, на непредсказуемостта на икономическите явления. Това разбиране е в противоречие на тезата на традиционната икономическа теория, че в свободния пазар човекът разполага с достатъчна, перфектна информация и неговите решения се вземат при известни очаквания, с математически, калкулативни възможности. Както Акерлоф доказва, икономическата информация е асиметрична. Затова човекът в икономиката е склонен да сключва по-малко рискови сделки. Стреми се към сделки, които имат по-сигурна прогнозируемост. П. Лън твърди, че *предубедеността към промените, предпочитанието към съществуващото състояние, да се вярва и цени познатото*, са инстинктивни. Според него ценим по-високо това, което вече притежаваме, поради което можем да се откажем от привидно изгодни размени и свързва това с „ефекта на даряването“, изследван в поведенческата икономика⁴⁶. Инстинктът за оцеляване при непредсказуема икономика принуждава човека да не рискува малката печалба за сметка на евентуално бъдещата голяма печалба, да диверсифицира при непредвидима тенденция и т.н. Понякога жертвата на настоящето заради бъдещето се оказва по-благоприятна при безрискова или по-малко рискова перспектива. Икономиката обаче показва, че при вземане на икономически решения може да се проявява както импулсивният инстинкт на човека, така и *склонността към еднообразност на поведението*. Икономическо поведение, определено от инстинкта за оцеляване, предавано по пътя на генетичната наследственост. Икономическата теория обаче, като представя стандартизирано действителността, създава модели за стереотипно поведение на човека, при това изключвайки инстинктите и съобразявайки се единствено с разума.

Споделените инстинкти и другите, които не са споменати, проявяващи се като поведение, са важен механизъм на оцеляване на човека в икономиката.

Еволюцията доказва, че човекът притежава *инстинкт за адаптация*, има вродена способност да се адаптира в променящата се жизнена среда, да се приспособява към променящите се условия на живот. Икономическият живот е динамичен и бързо, при това не винаги очаквано, променящ се. Именно това поддържа жив вродения инстинкт на човека да се адаптира и показва, че икономическите инстинкти взаимодействат с икономическите обстоятелства. Човекът в икономиката се нагажда в зависимост от конкретната ситуация. Не винаги неговата цел е максималната печалба, не винаги водеща е високата цена, не винаги работната заплата е подчинена на печалбата. Човекът в икономиката се адаптира с активни икономически действия.

Инстинкт за икономия на енергия. Всяко действие да се осъществява с най-малък разход на сили, на енергия. Стремелът да се предпазват силите и енергията в овладяването на природата е подтикнал първобитния човек да продължи ръката си с прът, за да отбрули плода, да подстри кола, за да засе

⁴⁶ Лън, П., цит. съч., 103 – 107, 92.

семената и т.н. Този инстинкт е в основата на производството на оръдия на труда, на което съответства самоосъзнаването на човека и е показател за икономическо развитие. Може да се приеме, че инстинктът за икономия на енергия е в основата и на целия технологичен прогрес на човечеството. Резултатите в производителността на труда, икономия на време, в принципа да се постигат големи ползи с по-малки разходи и т.н.

С цел акцентирание на нюансите и с много голяма условност (не могат да бъдат категорично обособени) разграничавам инстинктите за оцеляване, адаптиране и икономия на енергия, на природни и социални.

Природните индивидуални инстинкти се групират на базата на биологичната определеност на човека. Отнасят се до природата на човека като индивидуалност. В този смисъл, човекът в икономиката има **инстинкт за идентичност**. Икономическите субекти работят за утвърждаване на собственото си име, на собствения си бранд, защитават марката и т.н.

В контекста на човешката природа **егоизмът, както и алтруизмът**, са генетично заложено проявление на инстинкта за самосъхранение. Взаимозависимостта между егоизъм и алтруизъм не винаги разграничава кога икономическите жертви са чист алтруизъм или в основата отново стои егоизмът.

Социалните инстинкти, в които биолозите считат, че са зложени така наречените огледални неврони, проявяват социалната определеност на човека. Отново се проявява природата на човека, но вече като социално същество. Л. Харви предполага, че „в социалния свят на човешките същества има много повече от природата, отколкото някой от нас си дава сметка“⁴⁷. Човекът инстинктивно се стреми към социалност, проявявайки **инстинкта за общуване, за комуникация**. Той има естествена потребност от общуване. Човекът в икономиката работи и взаимодейства с другите в общност, в група – фирми, организации, клубове, цехове и т. н. В тези условия се осъществява **инстинктът за консолидация**. Консолидация в целите, в организацията и механизмите за постигането им и т.н. Способност за съвместни съгласувани действия, при което интересите на човека и групата са във взаимна зависимост и съподчинение.

В аналитичен контекст инстинктите за консолидация и комуникация се проявяват вертикално (йерархично) и хоризонтално, осъществяват се едновременно и не винаги са ясно разграничими.

Вертикалната консолидация изразява **инстинкта за власт над другите**, проявяващ се в отношенията на управление, на работодател–работник, отношения между йерархически структурираните членове на трудовия колектив и др. Тя стимулира **инстинкта за себедоказване, за самоутвърждаване, за израстване, за лидерство**. Вертикалната консолидация осъществява също **инстинкта за подчиненост на групата** или на даден неин член чрез **лоялност, поддръжка, умиротворение, конформизъм, групиране**.

Хоризонталната консолидация проявява **инстинкта за взаимопомощ, алтруизма**, но и **користния инстинкт, егоизма**. Конкуренцията, съревнованието също са инстинктивно определени, осъществяващи инстинкта за самосъхранение и оцеляване. Ако пазарът е пример за хоризонтална консолидация, в пазарната конкуренция, както убеждава А. Смит, удовлетворението на интересите на един, означава да се удовлетворят интересите на друг.

⁴⁷ Какво идва след парите. Под редакцията на Пинчбек, Д., К. Джордан. София: НСМ Медия, 2012, с. 164.

Инстинктът за консолидация се проявява в редица други инстинкти. Животът с другите намалява нивото на себични инстинктивни действия на човека в икономиката. По тази логика П. Лън разграничава инстинкт, свързан със *справедливата подялба* („задръж си ги“), инстинкт на *икономическото сътрудничество* („всички сме в купа“) и инстинкт на *груповата идентичност* („инстинктът на Суифт“)⁴⁸. Променя се индивидуалното поведение, в чистия вариант, в който икономическата теория го изследва. Човекът осъзнава принадлежността си към групата. Неговата самоидентификация се съпровожда с идентификацията на групата.

Действително, принадлежността към икономическата общност проявява *инстинкта за групов идентичност, за съгласуваност и сътрудничество, за справедливост, доверие и взаимноизгодност*. Разбира се, взаимноизгодността невинаги присъства в съвместния икономически живот. Определя се от това кой е по-силен, егоистичния инстинкт или инстинктите за сътрудничество и справедливост. Бих акцентирала на това, че човекът в икономиката и съответно фирмите реализират ползата, печалбата и т.н. в сътрудничество с другите. Социалният инстинкт се проявява като инстинкт за сътрудничество.

В икономическата общност, в групата, се проявява *инстинктът за подражание*. Най-често той се нарича „стаден инстинкт“. В поведението на човека в икономиката той е безусловно разпознаваем. В много икономически ситуации – на пазара, на борсите, в икономически кризи, в ясно изразени инфлационни състояния и др. нерядко решението ни е в зависимост от това какво правят другите.

Елемент на социалните инстинкти, който предполага икономическо взаимодействие е *инстинктът за вътрешно-видовата експлоатация*. Той се проявява чрез измамата, кражбата, лъжата, насилието и може да се сбърка с вътрешно-видовата конкуренция. Проявява се в злоупотребата в икономическото поведение, в егоцентризма, който поставя собствения интерес в центъра, може да спекулира с отношението на хората, не зачитайки интересите на другите и т.н.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Логически завършеният извод от този анализ е, *че всички явления в икономиката се осъществяват и върху основата на базисни за човека (и обществото) инстинкти (не само върху разума и рационалността)*. Не намирам причина да се съмнявам в това. Структурирането и задълбоченото им изследване обаче, изисква икономическата теория да се съобрази с естествения характер на икономическите явления и да преодолее охотното допускане, че икономическият човек е разумен. Изисква още склонност към сложно мислене и трансдисциплинарен подход.

⁴⁸ Лън, П., цит. съч., с. 144 и сл.